

Ivana Krekáňová

ETYMOLOGIA

ZÁHADNÁ AJ ZÁBAVNÁ

Pôvod slov
od algoritmu
po zavináč

IVANA KREKÁŇOVÁ

ETYMOLOGIA

záhadná aj zábavná

PÔVOD SLOV OD ALGORITMU PO ZAVINÁČ

OBSAH

Slovičko na úvod

7

1. Od cynika po tyrana

(etymológia učení a politická)

11

2. Od romantiky po pank

(etymológia v umení)

23

3. Od škriatkov po algoritmus

(etymológia vo vede)

47

4. Od hradskej po lazaret

(etymológia v geografii)

65

5. Od mecenáša po paškál

(etymológia vo frazeológii)

87

6. Od kapučína po pelendrek

(etymológia v jedle a pití)

101

7. Od jachty po šmejda

(etymológia v hmotných statkoch)

125

8. Od botasiek po bluetooth

(etymológia názvov výrobkov)

141

9. Od kacírov po manzardku
(etymológia slov odvodených od osôb alebo národov)

153

10. Od siesty po kalendár
(etymológia v čase a číslach)

169

11. Od larvy po moriaka
(etymológia z rastlinnej a zvieracej ríše)

179

12. Od tankov po blockbuster
(etymológia vojenská a väzenská)

193

13. Od trofeje po pexeso
(etymológia v športe a hrách)

205

14. Od malárie po guráž
(etymológia v chorobách a anatómii)

219

15. Od huncúta po OK
(etymológia nezaraďená alebo čo sa inde nehodilo)

231

Slovíčko na záver

245

Register

248

Slovíčko na úvod

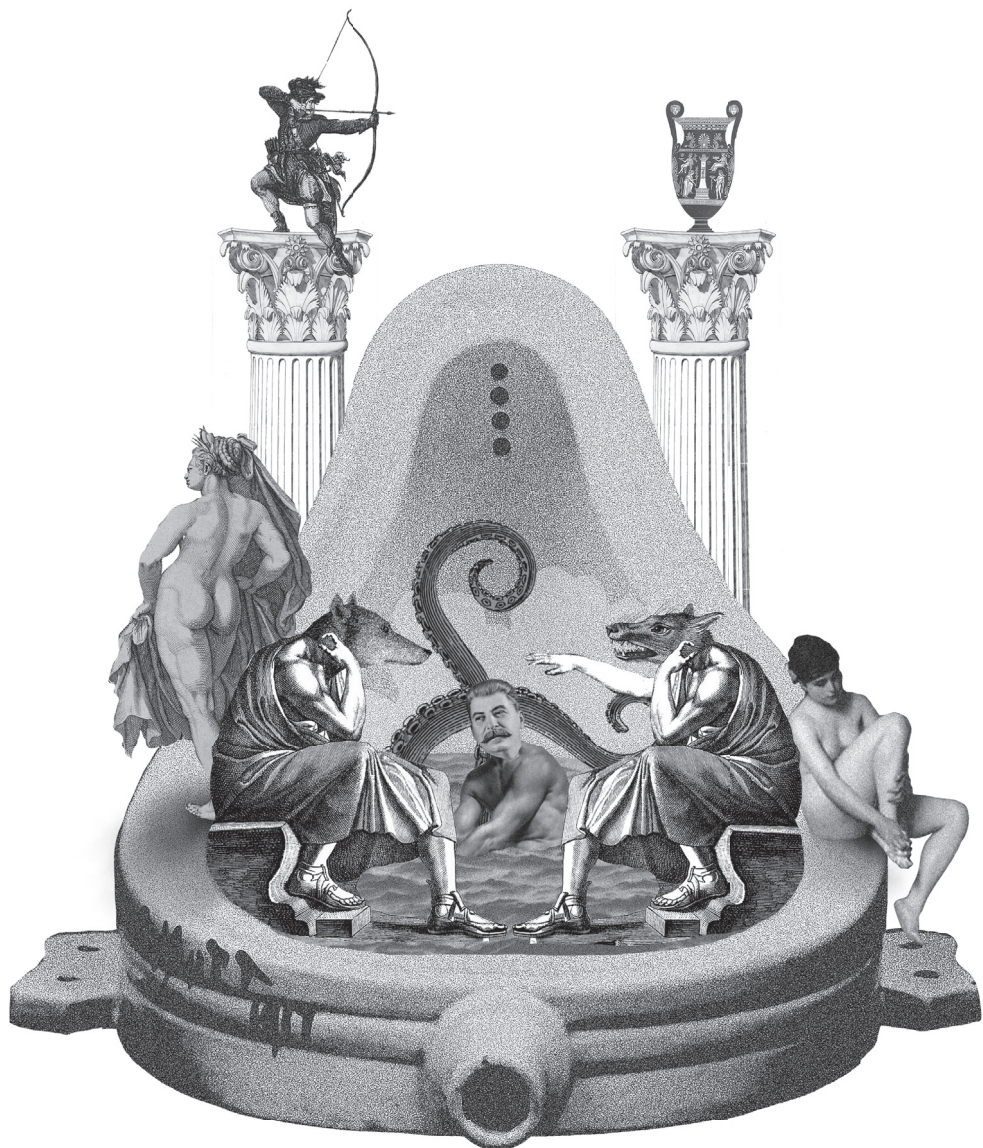
Prvé vydanie Stručného etymologického slovníka slovenčiny rozdúchalo až prekvapivo nečakaný záujem o etymológiu aj medzi laickou verejnosťou a ja som nebola výnimkou. Keď sme mali doma spoločnosť, často sme ho vytiahli a nadšene hľadali niekedy náhodne a niekedy cielene vybrané slová. Aký iný slovník by ste mohli listovať v rámci večernej zábavy? Bolo to také fascinujúce, že som si postupne začala zhromažďovať zaujímavosti z etymológie z rôznych zdrojov (ak by vás zaujímal akých, nájdete ich v závere) do krátkych článkov, ale bolo toho čoraz viac, a tak som sa rozhodla tematicky ich usporiadať do niekoľkých oblastí – a výsledkom je knižka, ktorú držíte v rukách.

Etymológia je nielen fascinujúca, ale aj poučná, pretože odhaľuje historické súvislosti a to, ako sa jazyk mení spolu so svetom. A ako každá veda sa aj etymológia rozvíja, nachádza nové vzťahy medzi slovami alebo hlbším výskumom zamietne dovtedy akceptované teórie. Takzvané ľudové etymológie sú často vtipné príbehy plné anekdot, ale rovnako často nepodložené a väčšinou nesprávne. Pekným príkladom je slovo *bistro*, o ktorom sa traduje, že vzniklo vďaka ruským vojakom, ktorí po porážke Napoleona zaplnili lacné podniky v parížskych uliciach a pokrikovali na čašníkov *býstro!*, teda rýchlo! Dnes však už jazykovedci túto teóriu zavrhnú ako nedostatočne podloženú a toto sa v etymológii deje bežne.

Táto kniha sa mala pôvodne volať *Bizarné brady z Barbadosu*, čo by bol absolútne perfektný názov. V jednej z kníh venujúcich sa etymológii sa totiž uvádzalo, že bizarný je z baskického slova *bizar* pre bradu (a Barbados súvisí s bradou tiež), ukázalo sa však, že to nie je celkom tak, podobne ako s bistro. Snažila som sa takýmto príbehom o pôvode slov vyhnúť, ale zároveň musím poznamenať, že nie som odborník, len nadšený amatér – amatér, z latinského *amator*, milovník, je ten, kto sa niečomu venuje zo záľuby, lebo to má rád. A ja mám etymológiu

veľmi rada, takže ak mi niekto povie amatér, beriem to ako poklonu. Ale preto som aj všetko, čo v tejto knihe nájdete, overovala v čo najväčšom počte zdrojov. Zároveň pracujem ako prekladateľka s anglofónnymi textami a do knihy som zaradila aj niekoľko anglických výrazov, ale keďže sa angličtina stáva univerzálnym dorozumievacím jazykom, či už sa nám to páči, alebo nie, hádam mi odpustíte.

Do pätnástich kapitol som sa snažila vybrať tie najzaujímavejšie slová, nečakané súvislosti či prekvapujúce bizarnosti. Každá sa sústreďuje na určitú tému či oblasť, okrem poslednej (etymológia nezaradená), do ktorej som zahrnula slová a spojenia, ktoré sa inde nehodili. Výber je, samozrejme, subjektívny, mnohé možno budete poznať, niečo vám tu možno bude chýbať, ale pevne verím, že sa niečo aj dozviete. Je to len malá a úplne náhodná ochutnávka toho, čo všetko bohatý svet pôvodu slov prináša. Pátranie po pôvode slov nás môže zaviesť na mnohé nečakané miesta aj do rôznych zákutí dejín. A mnohokrát je to skrátka veľká zábava. Dúfam, milí čitatelia, že s knihou strávite príjemné chvíle.

Od cynika po tyrana

etymológia učená a politická, kde sa dozvieme, že trieda je stádo oviec, ako vznikli rozhodnutia od zeleného stola, že lýceum súvisí s vlkom a dadaizmus s koníčkom, a pozrieme sa na príbeh slova triviálny

Slovo **škola** znamenalo v gréčtine (*schole*) paradoxne odpočinok či voľný čas (hoci mnohý študent by nesúhlasil), lebo tak hovorili činnostiam, ktorým sa venovali vo voľnom čase, a k nim patrili aj filozofické debaty.

To, čomu sa venujeme vo voľnom čase, zvykneme, mimochodom, nazývať **hobby**, teda záľubou či koníčkom. A hobby naozaj je koníček, a to doslova. Aby toho nebolo málo, súvisí aj s Robinom Hoodom. Meno Robin existovalo aj v podobe Robby, Hobin aj Hobby. Jednou z obľúbených masiek počas karnevalov bol kostým Robina Hooda a k nemu, samozrejme, patril aj kôň. Rekvizite koňa hovorili Hobbyho kôň, teda *hobby-horse*. Pomenovanie sa neskôr prenieslo na detskú hračku – tyčku s hlavou koňa – a v skrátenej forme hobby na hojdacieho koníka. Od detského nadšenia z hojdania nie je ďaleko k záľube.

Koníček znamená záľubu aj vo francúzštine, oboje sa označuje slovom *dada*, a ak sa pýtate, či to má niečo spoločné s **dadaizmom**, tak áno: jeden zo zakladateľov tohto umeleckého smeru údajne náhodne otvoril slovník, zapichol doň otvárač na listy a trafil práve na slovo *dada*. Iný príbeh hovorí, že slovo si vybral Tristan Tzara, lebo evokuje nezmyselné bľabotanie malých detí. Tak či onak, dadaizmus by sme oslím mostíkom (pozri aj *oslí mostík* s. 185) mohli prepojiť s Robinom Hoodom.

Namiesto etymológie politickej by sme mohli povedať aj štátna, **politika** znamenala totiž pôvodne v starovekej gréčtine umenie vecí verejných (pozri aj *idiot* s. 234), pretože *politikos* bol občiansky. Nie je asi veľmi prekvapivé, že mnoho slov súvisiacich so vzdelaním či štátom má korene v antike. Vezmime si teda príklad z klasického sveta a začnime rovno u starých Grékov, ktorí si zamyslene hladkali brady a filozofovali.

*mytologická
akadémia a nahí
cvičenci*

Nie že by sme chceli akýmkoľvek spôsobom ohrozovať mravnú výchovu mládeže, ale **gymnázium** bolo v skutočnosti miesto, kde ľudia cvičievali nahí. V antickom Grécku to bolo miesto nielen na duševné, ale predovšetkým na telesné cvičenie, hoci prečo boli Gréci takí posadnutí nahotou pri športovaní, ťažko povedať. Údajne preto, aby im odev nezavadzal, a vraj aj z dôvodu bezpečnosti, hoci človek sa neubráni predstave odhalených chúlостivých partií pri zápasení. Slovo gymnázium je odvodené je od gréckeho slova *gymnastikos*, súvisiaci s telesným cvičením, a to zas od *gymnos*: nahý.

Pôvodná **akadémia** bola grécka *Akade-meia*, olivový háj v Aténach zasvätený jednému z hrdinov trójskej vojny Akadémovi. Keď sa Platón vrátil z prvej cesty po Sicílii, približne okolo roku 387 pred. n. l. založil svoju školu v blízkosti Akadémovho olivového hája a názov *Akade-meia* sa preniesol aj na diskutujúcich filozofov. Z Atén pochádza aj **lyceum**. Aténske cvičisko (teda gymnázium, kde grécki športovci pobehovali nahí) *Lykeion* sa volalo podľa chrámu zasväteného bohovi Apolónovi, pretože jedným z Apolónových prídomekov bolo *Lykeios*, vlčí, od gréckeho *lykos*, vlk.

Slovo **pedagóg** je zložené z gréckych slov *pais* (dieťa, v genitíve *paidos*) a *agogos* (kto vedie) – teda *paidagogos*. Pôvodne totiž označovalo otrocka, ktorý vodil deti svojho pána do školy či na ihrisko a dával na ne pozor. Príhodné. Starší výraz **kantor** bol vlastne spevák, z latinského *canere*, spievať. Zo speváka sa význam presunul na vedúceho speváckeho zboru v kostole, rozšíril sa na učiteľa zborového spevu a nakoniec na samotného učiteľa.

Genitív gréckeho slova pre dieťa, *paidos*, je aj súčasťou pôvodného spojenia *enkyklios paideia*, čo znamenalo všeobecné vzdelávanie (zložené z *kyklos*, kruhový, pre okruh umení a vied, a spomínaného *paidos* v zmysle výchova dieťaťa). Z toho vznikla **encyklopédia**, pôvodne súbor poznatkov a neskôr, vďaka Denisovi Diderotovi a ďalším francúzskym encyklopedistom, ktorí stvorili pôsobivú *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, v preklade Encyklopédiu alebo Rozumne koncipovaný slovník vied, umení a remesiel. **Wikipédia** napríklad vznikla spojením slov *wiki*, čo po havajsky znamená rýchlo, a encyklopédia. Wiki je spoločné označenie stránok alebo hypertextových dokumentov, ktoré umožňujú používateľom pridávať obsah. Prvé stvoril programátor Ward Cunningham a nazval ich *WikiWikiWeb* (údajne sa slovo *wiki* naučil ako prvé po prilete na Havaj podľa kyvadlovej autobusovej dopravy na letisku v Honolulu). No a havajské slovo *wiki* využil aj Larry Sanger pri zakladaní Wikipédie.

Vráťme sa však k učeniu. Tí študenti, ktorí by nesúhlasili, že škola má niečo s trávením voľného času, sa bezpochyby s radosťou dozvedia, že **bifľovať sa** znamená doslova

*pedagóg je otrok,
kantor spevák
a trieda stádo oviec*

učiť sa ťažko ako byvol. Sloveso sme prevzali z nemčiny, kde si *büffeln*, mechanicky sa učiť naspamäť, požičali od byvola: *Büffel*. Moderný význam slova, ktoré pôvodne znamenalo pracovať ťažko ako byvol, naozaj vznikol v študentskom prostredí (pozri aj *plagiátor* s. 30). Hoci keď dnes niekoho nazveme biflošom, byvol by nám prišiel na um len ťažko.

S tým, že **trieda** žiakov často pripomína stádo bečiacich oviec (v tom lepšom prípade), by zas iste súhlasili mnohí učitelia. Výraz trieda vo význame skupina, školská trieda však naozaj vznikol zo stáda oviec. Prevzali sme ho z češtiny, kde *třída* pochádza zo starého slovanského slova *čerda* – črieda.

črepinové súdy

z gymnázií a stĺpových siení

V škole zažívajú žiaci, bohužiaľ, často aj **šikanu**, čo je slovo z francúzštiny (*chicaner* pôvodne znamenalo vyhľadávať zámienky na hádku), a jednou z foriem šikany je **ostrakizácia**, vylúčenie z kolektívu alebo tak celkovo vylúčenie. Tu sme sa vrátili do Atén, kde *ostrakon* znamenal hlinený črep. Keď sa totiž Aténčania zbavili tyrana Hippiu (pozri aj *tyran* s. 16) a začali budovať demokraciu, zaviedli takzvaný črepinový súdny proces, *ostrakismos*. Asi raz za rok sa obyvatelia Atén zišli, aby rozhodli o tom, či je medzi nimi niekto nebezpečný pre slobodu a spolunažívanie ostatných občanov. Hlasujúci napísali mená na hlinené črepy a toho, kto sa na nich objavil najčastejšie, vylúčili zo spoločnosti a musel na určitý čas z Atén odísť.

Aténske gymnáziá nám dali ešte jedno slovo so zaujímavým pozadím: **cynik**. Jedno z nich sa volalo *Kynosarges*, „biely pes“, a nachádzalo sa mimo centra starovekého mesta. Gym-

názium bolo určené pre cudzincov a nižšie vrstvy, prosto nie „pravých“ Aténčanov, a učil v ňom aj Antisténes, Sokratov žiak (jedným z najznámejších Antisténových žiakov bol Diogenés). Členov tejto filozofickej školy sarkasticky nazývali túlavými psami, prenesene *kynikos*, teda patriaci ku kynickej škole, alebo inak, psi. A keďže pohrdali spoločenskými konvenciami a sám Diogenés vraj spával so svorkou túlavých psov, slovo cynický sa významovo prenieslo na pohrdavého, neuhladeného človeka.

Cynik teda súvisí so psom, a čo taký **stoik**? Stoicizmus ako filozofický smer založil Zenón z Kitia a pôvodne sa volal zenónizmus, ale tento názov sa dlho neudržel a stoici sa napokon začali nazývať podľa *Stoa poikile*, Maľovanej stoy. Bola to jedna zo stoí – stĺpových siení – na severnej strane aténskej Agory, kde Zenón vykladal svoju filozofiu a okrem iného hlásal aj potrebu životnej vyrovnanosti – odtiaľ dnešný stoik.

Amor je symbolom lásky a **amatér** od neho nemá ďaleko. Amatér, z latinského *amator*, milovník, je ten, kto sa niečomu venuje zo záľuby, lebo to má rád (a nie ako profesionál alebo pre zisk). Takže ak vám niekto povie, že ste amatér, je to vlastne poklona. Robíte niečo z lásky. Nuž a **profesionál**, ten kto vykonáva určité remeslo, je z latinského *professio*, čo kedysi znamenalo rehoľný sľub, teda išlo o otvorený prejav príslušnosti k určitému rádu či učeniu.

Z latinského slova *status* – stav, postavenie, pomery, poriadok – máme napríklad **štát**, **štátnika** aj **štatistu**, čo nie je zas až také

*presuňme sa k štátu
a do politiky*

zaujímavé, ale aj **štatistiku**. My sme slovo prebrali z nemčiny, kde ho v roku 1749 utvoril právnik Gottfried Achenwall podľa talianskeho pomenovania štátnika (*statista*), pretože štatistiku chápal ako súhrn poznatkov o štáte, ktoré má štátnik ovládať. Pri štáte a vláde je zaujímavé, že **tyran** kedysi nemal negatívny nádych a vlastne neznamenal nič zlé, skôr naopak. *Tyrannis* bolo v starovekom Grécku usporiadanie, ktorému vládol samovládca, *tyrannos*. Tyrani sa síce dostávali k moci prevratom, neústavne, ale keďže nahrádzali rodové monarchie, prispievali k pokroku spoločnosti. Označenie tyran začalo byť hanlivé až po roku 510 pred n. l., keď Aténčania zvrhli neoblúbeneho tyrana Hippiu a nastolili **demokraciu**, teda vládu ľudu (pozri aj *ostrakizácia* s. 14).

Z gréckeho *demos*, ľud, nevznikla len demokracia, ale aj **demagóg**. Slovo podobne ako tyran pôvodne nemalo negatívne konotácie, označovalo jednoducho štátnika, ktorý vedie svoj ľud (vzniklo spojením *demos* a *agein*, viesť). Za jedného z prvých demagógov v dnešnom zmysle slova sa považuje aténsky štátnik Kleón, ktorý bol známy mimoriadnymi rečníckymi schopnosťami a podľa odporcov, medzi ktorých patrili napríklad Aristofanés, svojimi prejavmi vzbudzoval vášne a nenávisť, bol to človek bez zásad, ktorý vyhlásil čokoľvek, ak mu to mohlo zaistiť popularitu a moc. Pre demagógiu teda Kleón spravil to, čo Hippias pre tyranov.

*úradnícke
rozhodnutia od
zeleného stola*

Čo by bola vláda bez byrokracie? Rovnako ako demokracia vychádza aj toto slovo z gréckeho *kratos*, teda vláda. Hoci dnes by sme už ťažko našli niekoho, kto by si pod slovom **byrokracia** nepredstavil nekonečné vyplňanie zbytočných lajstier, pôvodne naozaj znamenalo

vládu úradníkov. Výraz vymyslel v 18. storočí francúzsky ekonóm Vincent de Gournay, ktorý slovo v genitívnej podobe *kratia* skombinoval so slovom pre kanceláriu, *bureau* (čo sa ostatne zachovalo aj v našom slove **byro**). Tento francúzsky výraz vznikol zo slova *bure* (resp. latinského *burra*), ktoré označovalo hrubú vlnenú látku. Mohlo by sa zdať, že medzi vlnenou látkou a úradníckou pracovňou sa veľa súvislostí nájsť nedá, ale už by ste mohli vedieť, že etymologické cestičky sú často pozoruhodne kľukaté. Stoly úradníkov v kanceláriách kedysi poťahovali hrubou vlnenou látkou. A s tým súvisí aj spojenie **rozhodnutie od zeleného stola** – tá látka bývala totiž väčšinou zelenej farby.

Politika je teda (aspoň v hypotetickom ideálnom prípade) umenie správy vecí verejných. Kým anglické slovo *public* vychádza celkom nežáživne z latinského *populus*, ľud, naše slovo **verejný** je oveľa zaujímavejšie. Súvisí totiž s verajami dverí. Kedysi sa na ne pribíjali rôzne oznámenia, listiny a vyhlášky, aby sa o nich všetci dozvedeli.

Ostaňme ešte chvíľu v politike. **Minister** súvisí s latinským *minus*, menší (pozri aj *miniatúra* s. 33), pretože hoci by sa to väčšine dnešných ministrov asi veľmi nepozdávalo, minister bol kedysi naozaj nižší, „menší“ úradník. **Tajomník**, teda **sekretár** má na starosti tajomstvá nadriadeného, rovnako tak **sekretariát** je z latinského *secretum*, teda odlúčené, tajné miesto (a to aj **sekretár** ako nábytok). Mnohí sa snažia presadiť u vládnych činiteľov svoje záujmy, a tak **lobujú**. Loby a lobovať pochádza z anglického výrazu pre predsieň, kuloár, *lobby*, kde sa také zákulisné presviedčanie často odohrávalo. Briti to zas poňali po

*z vládnych luhov
a hájov*

svojom a u nich označovalo lobby aj priestory v parlamente prístupné pre verejnosť, kde sa mohli s poslancami úplne verejne stretávať, ak u nich chceli niečo presadiť.

Ambícia znamená chodiť dookola, z latinského *ambitio*, obchádzanie. Výraz vznikol v súvislosti s obchádzaním voličov s cieľom získať ich hlasy (pozri aj *kariéra* s. 31). Ale vráťme sa k vláde. V súvislosti s ňou často počujeme slová zahájiť a rokovať, a obe majú zaujímavý pôvod. Človek by možno na prvý pohľad nepovedal, že rokovanie súvisí s rokom (pozri *rok* s. 172), a ešte ťažšie by mu napadlo, že zahájiť má niečo s hájom. **Zahájiť** je české slovo, ktoré sa často vo význame *začať* používa nesprávne aj u nás.

Háj bolo pôvodne miesto v lese, kde poddaní nesmeli loviť ani doň len tak vstupovať. Bolo to miesto *hájené*, teda v pôvodnom význame slova chránené. Neskôr sa slovo začalo ako sloveso používať pri súdnych konaniach, keď sa pred samotným procesom priestor medzi sudcom a stranami v spore *zahájil*, teda sa zaistil tak, aby bol bezpečný, chránený, aby do neho nikto nemohol vstúpiť. Keď už bol priestor *zahájený*, mohlo sa začať. Z toho sa výraz v češtine významovo preniesol na začiatok niečoho.

a teraz: ako staroveké rázcestie súvisí s akademickými titulmi – prekvapivý príbeh slova triviálny

Slovo **triviálny** pochádza z latinského slova *trivium*, teda trojcestie (*tri* znamená tri a *via* zase cestu): na križovatke troch ciest sa bežne stretávali ľudia a informácie, ktoré si tam vymieňali, boli všeobecne známe, teda triviálne. Ale aby to nebolo také jednoduché, do príbehu vstupujú aj stredoveké slobodné umenia.

V 5. storočí totiž žil chlapík menom Martianus Minneus Felix Capella, ktorý napísal menšiu encyklopédiu základných znalostí siedmich slobodných umení *De nuptiis Philologiae et Mercurii* (v preklade Svadba Filológie a Merkúra), teda geometrie, aritmetiky, astronómie a hudby (ktoré neskôr tvorili obsah kvadrívia, s kvadri- od čísla štyri) a gramatiky, dialektiky a rétoriky (neskoršieho trívia – za Márie Terézie sa pomenovanie prenieslo na úplný základ vzdelania, ktoré tvorili čítanie, písanie a počítanie).

Na základe jeho diela sa v stredoveku vytvoril v učení západného sveta súhrn antických znalostí či predmetov, ktoré predstavovali všeobecné vzdelanie, teda sedem slobodných umení, po latinsky *septem artes liberales* (jazyková odbočka: *artes* neznamenal umenia v dnešnom zmysle slova, ale vedy či odbory; tieto „umenia“ boli slobodné, teda *liberales*, hodné vzdelania slobodného človeka či vtedy muža, *homo liber*).

Spomínané kvadrívium, doslova štvorcestie, sa považovalo za vyššie vzdelanie v predmetoch spojených s číslami (kam patrila aj hudba, pretože sa zaoberala proporciami medzi intervalmi a harmonickým usporiadaním sveta) a absolvent získal titul *magister artum liberalium*, majster slobodných umení. Zvyšné tri predmety tvorili základné trívium – umenia spojené s rečou a slovom – a absolvent dostal titul *baccalaureus*, ovenčený vavrínom (od toho je odvodený akademický titul **bakalár**).

Keďže trívium bolo nižšie z dvoch stupňov stredovekého vzdelania, postupne začalo znamenať bežné, základné či jednoduché vedomosti všeobecne (v 19. storočí) až informácie, ktoré sú nedôležité alebo náhodné, či drobné zaujímavosti (v zmysle anglického trívia od tridsiatych rokov minulého storočia).

Logogram & sa volá ampersand a kedysi bol dokonca súčasťou anglickej abecedy (ako jej 27. písmeno). A tak podivne sa volá preto, lebo pri odriekaní abecedy na anglických školách sa každé písmeno, ktoré môže stáť samostatne aj ako slovo (napr. A, I), opakovalo s latinským *per se* (sám sebou, sám osebe). A keďže sa

bonus na záver: & @